

L-ISTORJA TAL-BINI TAL-KNISJA TA' SAN PAWL TAR-RABAT

Tagħrif fl-Okkazzjoni tat-Tlett Mitt Sena tal-Knisja mill-Kan. G. Azzopardi, Kuratur tal-Mużew tal-Kattidral

Mal-ħajt tal-bieb prinċipali tal-knisja ta' San Pawl, minn-naħa ta' ġewwa, fuq in-nieċa ta' Gesù Nazzarenu, hemm skriżżjoni kbira mnaqxa fl-irham li tfakkar il-ġrajja li sehhet sewwaw 300 sena ilu. Din il-ġrajja hija t-tmiem minn kollox tal-bini tal-knisja, li għet imkabbra, mibnija mill-ġdid u dotata b'kull ma kienet teħtieġ minn-nobbli sinjura Guzman Navarra mill-parroċċa tagħna.¹ Bir-raġun kollu għalhekk inqisu 'l Guzman bħala l-*fondatriċi* tal-knisja tal-lum. Dik ta' qabilha kienet għet konsagrata mill-isqof Royas fl-1575 u tlestiet fl-1578.²

Nagħtu qabel xejn it-traduzzjoni bil-malti ta' din l-iskriżżjoni li qed jidher ukoll ir-ritratt tagħha: **Fis-sena 1683 in-nobbli Guzman Navarra bniet mill-ġdid mill-pedamenti, bi flusha, f'din is-sura aktar sabiha, it-tempju li ta' qabilna kienu ddedikaw lill-Appostlu San Pawl Nawfragu, li sittax-il mitt sena ilu f'dan il-post kien xandar il-kelma t'Alla. Hija għanietha u ddotata b'renta ta' kull sena.**

Guzmana Navarra kienet tat bidu għall-bini tal-knisja tletin sena qabel iżda x-xogħol kien ha wisq aktar żmien milli kien mistenni. Mhux għax kien hemm xogħol ta' tletin sena jew għax ma kienx hemm haddiema, iżda għax waqaf għal darbtejn minhabba ċirkostanzi li ser insemmu.

Il-bidu tal-bini sar fl-1653, iżda mbagħad waqaf; fl-1664 reġa' tkompla barra l-kappellun ta' San Stiefnu; dan ta' l-aħħar ittelligħa u tlesta kollox mill-1680 sa l-1683. Dan it-tagħrif nin-sabu f'pożizzjoni li natuh minhabba kuntratt bil-wisq importanti li b'xorti tajba sibna fl-arkivju tan-nutari u li jirreġistra l-ftehim li sar fl-atti tan-nutar Nikola Allegritto bejn Guzman Navarra u żewġ imghallmin għat-tkomplija tal-knisja li l-bini tagħha kien beda u waqaf hafna snin qabel. Aktar tagħrif fuq il-bini rriżulta mill-Visti Pastoral ta' dawk it-tletin sena u minn kittieba ta' dak iż-żmien.

MIN KIENET GUZMANA NAVARRA

Guzmana kienet ir-raba' wild tat-tabib Giovanni Cumbo bin Ġakku u ta' Cornelia Navarra bint Pawlu. Hija twieldet fil-parroċċa tagħna fl-1600. Fit-22 ta' Ġunju 1625 iżżewġet lill-Lorenzo Cassar mill-Imdina: minn dan iż-żewġ ma twieldux tfal. Mietet ta' 87 sena, fit-30 ta'

Jannar 1687 wara li laħqet lestiet u gawdjet għal erba' snin shaħ il-bini tal-Knisja. Tinsab mid-funa fil-kappellun ta' Sant'Anton li hu guspatronat tagħha.

Minn dan it-tagħrif jirriżulta li l-kunjom veru ta' xhubitha hu Cumbo u kunjomha ta' miżżewġa hu Cassar. Iżda hi dejjem gabet il-kunjom t'ommha, Navarra.³

Fil-parroċċa tagħna għandna żewġ ritratti-pittura tagħha. Wiehed li qed jiġi hawn publikat għall-ewwel darba hu dak li nxtara mill-parroċċa mill-irkant ta' Mons. Ġużeppi Apap Bologna u li jinsab fil-mużew tal-parroċċa. Dan juri lil Guzman, figura sħiħa, bil-wieqfa hdejn id-dar tagħha tar-Rabat, faċċata tal-Knisja, bil-Knisja u z-zuntier, żewġ opri tagħha, lesti għal kollox. Donnu dan ir-ritratt tpitter biex jirrapreżenta lill-Guzmana bħala l-*fondatriċi* tal-Knisja. F'idejha mbagħad għandha l-pjanta tal-Knisja ta' San Pawl. Ir-ritratt l-iehor hu pittura ta' Ġannikol Buhagiar u sar fl-1735 mir-rettur tal-guspatronat ta' San Anton u jinsab fis-sagrastija, mal-ħajt ta' l-istess kappellun. L-istemma jew l-arma ta' Guzman tinsab f'ħafna postijiet fil-knisja, fuq il-qabar tagħha, fiż-żewġ kwadri, fuq it-titular, fil-fided li tat.⁴ Fl-1982 il-Kan. Giovanni Briffa Brincati rregala lill-parroċċa ktieb illegat bil-gild li fuq il-qoxra tiegħu hemm inċiza bid-deheb l-arma ta' Guzman. Dan il-ktieb, espost fil-mużew, iġib l-isem *Martrologium Romanum* u ġie stampat Venezja fl-1673.

TINBEDA L-KNISA FL-1653

Kien fis-sena 1653 u żgur wara t-3 ta' Ġunju li nġhata bidu għall-bini ta' knisja akbar u iſbaħ li l-ħtieġa tagħha kienet ukoll qed tinħass kemm għal raġuni ta' prestiġju kif ukoll minħabba ħsarat. Il-pjanta saret mill-arkitekt militari ta' l-Ordni, Francesco Buonamici. Ix-xogħol beda fi żmien l-arcipriet Don Andrea Galea. Twaqqgħet is-sagristija l-qadima u t-tribuna u bdiēt tinbena l-parti l-ġdida li kellha tikkonsisti fil-pilastri maġġuri li fuqhom imbagħad titla l-koppla kif ukoll il-kappelluni. Jidher li x-xogħol ma damx sejjer snin twal sa ma waqaf.

Is-sena 1653 nafuha mingħand il-Kommandatur Fra Bortolomeo Dal Pozzo,⁵ li x-xogħol ma kienx għadu beda fit-3 ta' Ġunju jirriżulta mill-vista pastorali ta' l-isqof Balaguer li f'dik il-ġurnata żar il-parroċċa, id-deskriva l-altari u s-sagristija iżda ma semma ebda ħjiel ta' twaqqiġ u ta' bini ġdid. Iżda meta l-istess isqof żar il-knisja fil-vista ta' wara, fit-18 ta' April 1656, huwa kkummenta li l-knisja kienet qed tinbena mill-ġdid, li kellha s-sagristija u t-tribuna mwaqqgħin, li kellha tinbena l-koppla u l-kappelluni u li l-benefatturi kienu Lorenzo Cassar u martu Guzman. Lilhom il-vizitaturi heġġewhom ferm biex ikomplu dik l-opra qaddisa.

Din id-deskrizzjoni donnha tatik x'taħseb li almenu l-ewwel fażi kellha tkun biss it-tkabbir bla ma titwaqqa l-korsija. Il-Vista ta' wara li saret fil-5 ta' Ġunju 1662 ma rrapurtat l-ebda progress u halliet ukoll barra l-isem ta' Guzman: haġa li tatik x'taħseb li x-xogħol kien ġa waqaf.

Għidna li l-arkitekt kien Buonamici, kif jirriżulta mill-kuntratt li fl-1664 Guzman stess għamlet għat-tkomplija tax-xogħol. Meta qab-bdet lil Buonamici, Guzman kienet qed tqabbad bniedem ta' ħila u esperjenza, inġinier militari li l-Ordni ġab minn Lucca u li għex fostna mill-1635 sal-1659.⁶ Dan Buonamici ma kienx ġdid għar-Rabat għax ftit snin qabel, il-kollegjali kienu ġabuh biex jiddisinja dak il-bini sabiħ li kellu jservi għar-residenza tagħhom, il-Kulleġġ. Insibu fil-ewwel volum tal-kontijiet⁷ ħlas ta' 5 tari għat-trasport ta' dan l-inġinier biex jagħmel il-pjanta tal-Kulleġġ u spiza ta' 218 skud għall-bini ta' l-ewwel parti tiegħu. Forsi kien il-ġmiel ta' dak l-istil ġdid u sabiħ fl-aqwa tiegħu li ħajjar lil Guzman tqabbad lill-istess perit jagħmlilha l-pjanta tal-knisja u jtella' bini li ma jagħmilx għajb lil dar ta' residenza viċina.

Dwar il-bżonn ta' knisja ġdida jitkellem Patri Pelagju kapuċċin fl-istorja tal-Grotta li kiteb.⁸ Huwa jgħid li l-knisja ta' qabel kienet 'torturata' bil-ħsarat kemm tat-temp kemm tal-assedji. Iżda għaliex waqaf il-bini ma nafux fiż-

żgur. Nafu biss li għal wieħed mill-kappelluni, dak ta' San Stiefnu, kien meħtieġ li Guzman takkwista spazju li kien proprjetà tal-Ordni u l-Granmastru ma riedx jatihulha. Ir-raġuni i li ż-żewġ knejjes li kienu jmissu ma' xulxin, il-Parroċċa ta' San Pawl minn naħa u l-Grotta b'San Publiju fuqha, kienu l-waħda ta' l-isqof u l-oħra tal-Granmastru. Il-Grotta kienet għad-diet f'idejn l-Ordni fl-1617 u dan il-passaġġ qajjem tilwim kbir ta' ġurisdizzjoni bejn iż-żewġ mexxejja. Ma kienx għalhekk daqshekk faċli għal Guzman li tieħu l-ispazju għal dak il-kappellun u kellha tistenna mhux hażin sakemm qalgħet il-permess meħtieġ.

Ċirkostanza oħra setgħet kienet it-tilwima li Guzman kellha ma' l-arcipriet Gio. Antonio Cauchi dwar il-pretensjoni tagħha li mħabba l-benefikati li għamlet u kienet beħsiebha tagħmel, tindaqqilha l-qanpiena. L-kbira fl-okkażżjoni tal-mewt tagħha,⁹ haġa li d-dritt kanoniku ma kienx jippermetti.

TITKOMPLA L-KNISJA FL-1664

Iżda fis-16 ta' April 1664 ġewwa l-Imdina fl-atti tan-nutar Nikola Allegritto, Guzman għamlet kuntratt ma' Lorenzo Gaġà bin Tumaş mill-Birgu u ma' Pawluċċju Farmusa miż-Żurrieq biex dawn ikomplu jibnu u jlestu l-knisja diġà mibdiya. Minn dan il-kuntratt hareġ bosta tagħrif:

- l-isem tal-arkitekt Buonamici li kien għamel il-pjanta u li l-pjanta tiegħu kienet qed tiġi murija lill-imġhallmin biex jimxu fuqha. Nikkummentaw hawnhekk li meta sar dan il-kuntratt maż-żewġ mġhallmin, Buonamici kien diġà ħalla Malta u l-post ta' inġinier militari kien ħadu l-Franċiż Mederico Blondel.
- ix-xogħol li kien diġà tlesta: biċċiet mill-kampnar u mill-knisja: din il-parti kienet diġà iċċangata.
- ix-xogħol li kellu jsir: tinbena n-navata prinċipali bil-faċċata tagħha, jiġi ċangat il-paviment, jinbnew l-altari bl-iskannelli ta' fuqhom u t-taraġ taħthom, isiru l-ħwat ta' l-ilma mbierak u ż-żewġ niċeċ mal-ħajj tal-bieb prinċipali minn ġewwa, jitlesta l-kampnar, tinbena jekk ikun meħtieġ gallarija għall-orgni, isir bokkport għall-karnierja u jiġi perpetwat it-taraġ li mill-knisja jagħti għall-grotta.
- tagħrif fuq kwalità ta' ġebel u barrieri, balavostri u ornamenti bl-arma ta' Guzman li kellhom jitqegħdu fil-faċċata u fl-arkata ta' kull artal.
- tagħrif fuq prezz u żmien: il-bini kollu kellu jkum 1700 skud u kellu jinkludi x-xogħol li kien ilu sejjer mid-19 ta' Jannar. Inġhata żmien ta' sena u nofs biex fih tiġi skavata

SLAIS COMPANY LTD.

**Fresh & Frozen Foods,
Importers of Frozen Meats**

**4, St. Catherine Street,
RABAT**

**Tel: 74583
28431**

knisja sotterranea (jew kannierja). Il-hlas kellu jsir waqt ix-xogħol: parti thallset mal-kuntratt, thallset somma ta' 460 skud akkont fis-26 ta' Mejju, u l-qbija fi drabi oħra.

Jidher li l-Knisja l-ġdida pjantata minn Buonamici u fdata lil Lorenzo Gafà u sieħbu ma kenitx qed tagħmel għajb lill-bini maestuż tal-Kulleġġ ta' l-istess Buonamici, iżda żgur li kienet qed tagħmel għajb lil dik il-kappella ċkejgna ta' San Publiju mibnija fuq il-grotta u li kienet tmis mal-parroċċa li kienet qed tinbena. Bl-ordni tal-Granmastru, fl-1665, Mederico Blondel, is-suċċessur ta' Buonamici, għamel akkordju ma' l-istess Lorenzo Gafà biex jibni mill-ġdid il-knisja ta' San Publiju, bi hlas ta' 230 skud. Wara l-hlas, registrat f'ħames irċevuti tan-nutar Nikola Allegritto, Gafà rċieva hlas addizzjonali ta' 30 skud ieħor. Hekk ġara li Gafà kien qed jibni f'daqqa żewġ knejjes imissu ma' xulxin, il-Parroċċa ta' San Pawl u l-Knisja ta' San Publiju. Mhux dik tal-lum, iżda oħra li nhattet biex fl-1726 flokha titla dik tal-lum, pjantata u mibnija minn Salvu Borg tas-Sigġiewi, mgħallem li wara Gafà donnu kien miġjub hafna mill-Ordni. Ma nafux jekk il-knisja ta' San Publiju li bena Gafà kenitx fuq pjanta ta' Blondel jew ta' Gafà stess jew hadieħor.

Iż-żewġ kuntratti ma' Lorenzo Gafà, daw

tal-1664 (S. Pawl) u 1665 (S. Publiju) huma ferm importanti għall-karriera artistika ta' Gafà. Lorenzo Gafà tweled fl-4 ta' Awissu 1639 u hadem hafna bħala bennej, skultur u arkitett. Minn studju dwar il-hidma tiegħu¹¹ jissemmew madwar l-1666 xoghlijiet żgħar ta' prospettivi ta' altari fil-Belt (l-erwieh) u l-Birgu (S. Pietru u S. Skolastika) iżda ma jissemmewx kuntratti kbar. Dawn tar-Rabat, meta kellu biss 25 u 26 sena, jidhru li huma l-ewwel żewġ kuntratti kbar tiegħu. Barra dan huma nteressanti għax jorbtu l-isem ta' Gafà ma Buonamici u ma Blondel fi stil ġdid barokk li kien diehel Malta u li Gafà tah l-oghla forma tiegħu.

Dwar il-progress tal-Knisja ta' San Pawl għandna tagħrif fil-Visti Pastoral. Fis-7 ta' Jannar 1666 il-kappellun ta' San Anton kien tlesta (Visita ta' Bueno). Fis-1672 il-knisja kienet lesta għal kollox (donnhom qatgħu jieshom li għad jinbena l-kappellun l-ieħor) birizorsi u d-devozzjoni ta' Guzman. Jinghad li kellha erba' bibien u l-knisja hi msejha *manifika* (visita ta' Astiria).

M'hemm ebda dubju li Guzman baqgħet issebbah il-Knisja. Fl-1678 hija qegħdet it-titular il-ġdid ta' Stefano Erardi bil-Glorja ta' San Pawl fuqu waqt li s-sena ta' wara hija arrikkiet iz-zuntier bl-istatwa ta' San Pawl fuq pedestal bi skrizzjonijiet, kopja tal-ġebel ta' l-istatwa ta' San Pawl li Melkjorre Gafà għamel fil-Grotta.

IL-KNISJA TITLESTA FIS-SNIN 1680 – 1683

Fit-2 ta' Mejju 1680 nħatar Granmastru ġdid, Nicola Cotoner. Guzman tenniet lilu t-talba tagħha f'dak l-istess jum u hu taha l-ispazju li kellha b'żonn biex tlesti l-knisja. Il-kummissarju tax-Xoghlijiet tal-Ordni ġie mitlub jirrelata u tal-permess li nħata talab kumpens mhux ħażin għax ġie għel lil Guzman tibni dik is-sagristerija sabiħa li hemm illum fil-knisja ta' San Publiju u tagħmel tibdil fit-titular. It-titular tal-knisja ma kienx inkwadru iżda statwa tal-injam indurata u mqegħda ġo niċċa li turi lil San Publiju. Guzman kellha tgholliha 'l fuq u żzejjinha biex titgawda aktar.¹² Meta ġie biex jitwettaq dan l-Ordni, ġara xi ħaġa. Il-kollegjali ddeċidew li jneħħu l-istatwa u għamlu minflokha t-titular sabiħ ta' Mattija Preti li juri l-Madonna liebsa s-salib tal-Ordni bil-Bambin ħdeġha u lil San Publiju u San Gwann Battista. Ta' dan il-kwadru Preti ħa 300 skud.

Irridu naħsbu li Guzman ma damitx ma tat bidu għall-bini tal-kappellun¹³ u li x-xoġhol sar taħt is-sorveljanza ta' l-istess Gaġà. Ma nstabux kuntratti u lanqas għandna registri tal-kontijiet: billi l-ispejjeż thallsu mill-benefattriċi l-irċevuti baqgħu għandha. Nafu minn Patri Peleġju li fl-istess żmien, taħt id-direzzjoni ta' Gaġà, ġiet riformata l-faccata tal-Knisja ta' San Publiju. Ma dan jaqbel Fortunato Panzavecchia (mietet fl-1850) li jgħid li ta' Gaġà huma ż-żewġt iġnub tal-faccata tal-Knisja. Huwa jzid li Gaġà bena wkoll il-koppla tal-Knisja.¹⁴

Fl-14 ta' Diċembru 1683 Guzman għamlet att li bih għaniet lill-knisja b'dota rikka.¹⁵ Hija rat il-ħolma tagħha mitmuma u għalkemm kien għad baqgħu x'isiru l-ornamenti u l-kwadru titulari tal-kappellun hija setgħet tqis l-opra kompluta.

Nittamaw li mill-ġlorja tal-ġenna hija qed tgawdi sal-lum l-opra tagħha u dis-sena tifraħ magħna f'għeluq it-tlett mitt sena li tlesta t-tempju li bniet u għaniet hi.

NOTI

¹ Skriżżjoni oħra pariġġha, fuq il-fonti tal-magħmudija, tfakkar il-konsegrazzjoni ta' l-istess knisja mill-isqof Gaspere Gori Mancini fl-1 ta' Ottubru 1762.

² Ommha Cornelia ġiet midfuna fil-Grotta ta' S. Pawl. Skriżżjoni li turi isimha u s-sena ta' mewtha, 1613, tneħħiet biex sar l-artal ta' S. Trofimu. Skond V. Caruana Gatto, *La Venerabilità storica della Grotta* eċċ., Malta 1905, p. 61. Din Cornelia kienet wisq għanja: wirtet ukoll erba' hutha li l-koll mietu bla tfal.

³ Il-Knisja l-qadima wkoll kellha lapida li tfakkar il-konsegrazzjoni mill-isqof Royas fit-30 ta' Ġunju 1575. L-istoriku Abela jagħti t-test ta' din l-iskriżżjoni (pag. 346). Minn din l-iskriżżjoni kien baqa' biss 3 kelmiet u fl-imghoddi biex ma jintillfux wahħluhom fil-kripta tal-Maddalena. Nirreġistraw il-fatt li bil-koperazzjoni tal-Kan. V. Galea dawn illum tqegħdu fil-mużew.

⁴ L-arma ta' Guzman hi tlett faxed bid-deheb fuq sfond celest bi tlett stilel tal-fidda.

⁵ B. Dal Pozzo (*Historia della Sacra Religione*, Verona 1703, Parte I, Libro IX) iġhid li Guzman kienet nefqet b'kollox aktar minn 30 elf skud.

⁶ Alison Hoppen, *Military Engineers in Malta, 1530–1798* f'*Annals of Science*, 38(1981), 413–433. Ara wkoll V. Borg, *Fabio Chigi, Apostolic Delegate in Malta*, Ed. Studi e Testi, 1967, p. 245, n.1.

⁷ Arkivju tal-Grotta, *Conti*, vol. 1, f.10: *Esito dal 3 settembre 1646 fino a tutto agosto 1650*.

⁸ Librerija Nazzjonali, vol. 142, n.3, par. V.

⁹ Nutar F. Catania, *Id-dsatax il-centinarju tal-fondazzjoni tal-knisja matrici u proto-parrokjali ta' Malta*, f'*Matrix Totius Insulae*, 1960, p. 11.

¹⁰ L-isem ta' Buonamici hu mniżżel ukoll fil-manuskritt fuq il-Vizta ta' Molina fl-arkivju tal-Kattidral. Misc. 180. F'kopja oħra li tinsab fil-Librerija hu mniżżel bi żball Bonnici. Quentin Hughes fil-ktieb tiegħu *The Buildings of Malta, 1530–1795*, p. 83 isemmi lil Filippo Bonamici (1705–1780) u jikkwota kitba f'ritratt li hemm il-Mużew Nazzjonali. Jidher li għandu żball għax il-knisja b'diet tinbena fl-1653, hafna qabel id-data ta' Filippo Bonamici. Bir-raġun kollu jinnota x-xebħ bejn il-knisja tagħna u l-Ġiżwiti, l-Belt.

¹¹ D. Cutajar, *Architect Lorenzo Gaġà (1639–1703)*, The Sunday Times Building and Architectural Supplement, August 2, 1981. Meta beda l-bini tal-knisja fuq il-pjanta ta' Buonamici, Gaġà kellu biss 14-il sena.

¹² L-istatwa ta' San Publiju ma' oħra ta' San Pawl u l-oħra ta' San Luqa kienu nħadmu Napli u ngabu minn Beneguas fl-1609. Għar-relazzjoni tal-kummissarju ta' l-Ordni biex l-istatwa titolari ta' San Publiju titella 'l fuq, ara Arkivju tal-grotta, Ms. A, ff.387–8. Traduzzjoni bil-Malti f'*Il-Festi Tagħna*, 1980: *Tibdil fil-Knisja ta' San Publiju*.

¹³ Skond kuntratt fit-23 ta' Mejju 1684; fis-17 ta' Jannar 1687 u fit-23 ta' Jannar 1687.

¹⁴ Librerija Nazzjonali, vol. 142, n. 3, par. 52. Arkivju tal-Kattidral, *Pan. 12*, anno 1640. Xoghlijiet oħra dokumentati ta' Gaġà fir-Rabat huma l-mina bejn il-Kulleġġ u l-Grotta (1680 – *Conti*, vol. 4, f.428v) u d-delfin li nbena wara l-altar magħur fil-parroċċa wara t-terremot (1693).

¹⁵ Atti tan-nutar Nikol Allegritto, 14 ta' Diċembru, 7 ind., 1683. Doti oħra saru fis-6 ta' Mejju 1684 u 26 ta' Novembru 1686.